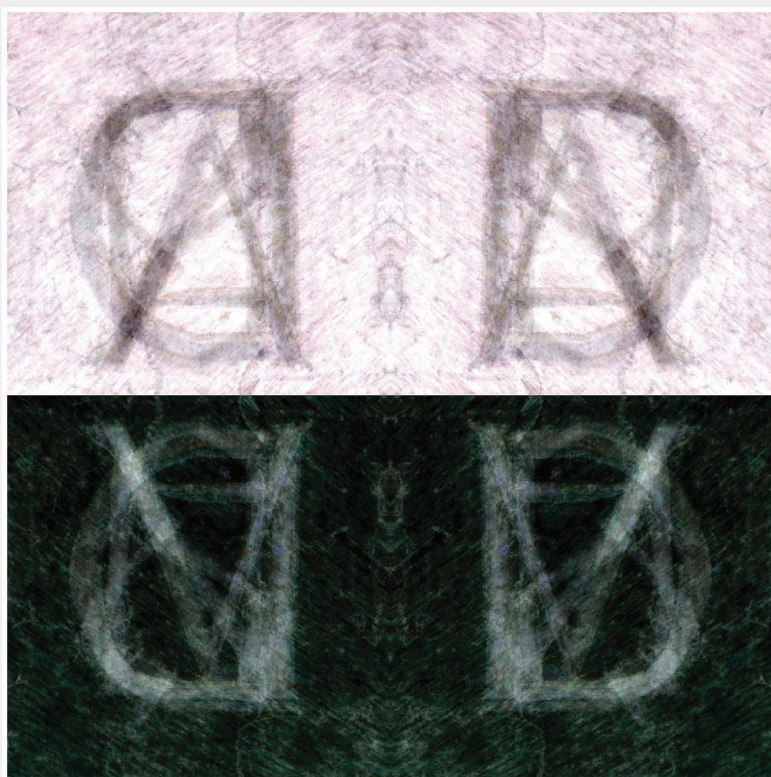


# MŰFORDÍTÁS

===== ÉS MÁSA =====

# EXTRÉM SPORTOK

Írások KAPPANYOS ANDRÁS 60. születésnapjára



# MŰFORDÍTÁS

===== ÉS MÁS =====

# EXTRÉM SPORTOK

Írások KAPPANYOS ANDRÁS 60. születésnapjára

Szerkesztette

FÖLDES GYÖRGYI

MAJOR ÁGNES

SZÉNÁSI ZOLTÁN

Reciti  
Budapest  
2022



## Világirodalom, irodalomtudomány és összehasonlító irodalomtörténet Zolnai Béla koncepciójában

Amikor az 1990-es évek közepén Baróti Dezső és Fried István áttekintette az összehasonlító irodalomtudomány első szegedi műhelyének tevékenységét, illetőleg számba vette a magyar komparatiztika két világháború közötti időszakának eredményeit, mindketten külön figyelmet fordítottak Zolnai Béla munkásságára.<sup>1</sup> Baróti jelezte, az összehasonlító irodalomtudomány csupán egy volt Zolnai kutatási területei közül, azonban első nagyobb tanulmányától<sup>2</sup> kezdve – amelyet Szigligeti Ede *Szökött katoná* című darabjának külföldi elemeiről írt – egész pályáján folyamatosan művelte, miközben többször foglalkozott elméleti és módszertani kérdésekkel is. Az általa inspirált disszertációk kiadása céljából Zolnai által alapított *Études Françaises* című könyvsorozat és az ugyancsak általa kezdeményezett és szerkesztett *Széphalom* című folyóirat egyaránt komparatista szemléletet követett.<sup>3</sup> Baróti hangsúlyozta, hogy komparatista érdeklődés vezette Zolnait Rákóczi- és Mikes-kutatásaiban, a janzenizmus közép-európai és a „biedermeier” magyarországi történetére és francia párhuzamaira irányuló vizsgálataiban. A magyar komparatiztika korábbi hagyományaitól eltérő, a korabeli európai irodalomtudományi tendenciákkal összhangban álló új szem-

- 1 Dezső BARÓTI, „The first Szeged workshop of Comparative Literature: Béla Zolnai and his school”, in *Celebrating Comparativism: Papers offered for György M. Vajda and István Fried*, eds. Katalin Kúrtösi és József PÁL, 7–10 (Szeged: Gold Press 1994); FRIED István, „A magyar komparatiztika a két világháború között”, in *Az irodalomértés horizontjai: Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával*, szerk. KABDEBŐ Lóránt és KULCSÁR SZABÓ Ernő, 114–141 (Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1995), 119–121.
- 2 ZOLNAI Béla, „Szigligeti »Szökött katoná«-jának külföldi elemei”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 38 (1914): 104–110, 175–190, 472–478.
- 3 A *Széphalom* komparatista tendenciáját hangsúlyozza például: *Hommage à Madácsy László (1907–1983): Tudománytörténeti adalékok Szeged irodalmi és művelődési hagyományaihoz*, a hagyatékot rendezte, az antológiát válogatta, szerk. MADÁCSY Piroska (Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007), 54–55.

léletet és új terminológiát vezetett be, amennyiben a német „Geistesgeschichte” koncepció szélsőséges vagy túlhaladott elemeit igyekezett mérsékelni az összehasonlító irodalomtudomány „francia iskolájának” modern törekvéseivel, és a „hatások” mindenáron történő kimutatása helyett a párhuzamos jelenségek feltárását állította kutatásainak középpontjába.

Zolnai *Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról* című, 1923-as programtanulmányát<sup>4</sup> Fried István „igen jelentősnek” nevezte, egyben felhívta a figyelmet a szerző *Világirodalom és nemzeti irodalom* című, 1944-ben megjelent cikkére, amelyet *A világirodalom története* című, általa szerkesztett, de az első kötetnél elakadt kézikönyvsorozat bevezetőjeként írt meg.<sup>5</sup> Rámutatott: 1923-as programtanulmányában Zolnai egy, a Császár Elemérétől és tanítványaitól eltérő, a késő pozitivistá örökséggel szembenálló kutatási irányt vázolt föl, amit 1944-es írásában továbbfejlesztett. Koncepciójának lényege a nemzeti irodalmak önelvűségének kétségbe vonása és tágabb kontextusba állításának szükségessége, a nemzeti és világirodalmi problémák dialógusának, irodalom és irodalomtudomány kölcsönhatásának, továbbá az európai irodalmak összetartozásának a hangsúlyozása. Zolnai sürgette az összehasonlító módszer alkalmazását a szellemtörténet témáira, előtérbe állította a belső fejlődés és az idegen áramlatok egymásra hatásának gondolatát, miközben nem feledkezett meg a recepció szerepéről, centrum és periféria viszonyáról sem. Fried István összegző értékelése szerint Zolnai mindezzel „messze megelőzi a magyar komparatiztikai kutatást”.<sup>6</sup> A tudománytörténeti áttekintés végén sürgette a további kritikátörténeti vizsgálatokat, mivel „[a] magyar komparatiztika jelen helyzetében [...] a két háború közötti, többnyire töredékesen ránk hagyományozott kezdeményezések feltárására, kritikátörténeti mérlegelésére volna szükség”. Azért is érdemes megismerni és továbbgondolni ezt az örökséget – írta –, mert „[a] hatástörténeti folyamat kiteljesítése” segítheti „a ma problémáinak markánsabb megfogalmazását”.<sup>7</sup>

Ismeretes, hogy Zolnai Béla 1948 után nem szorult ki oly mértékben a magyar tudományos életből, mint például Thienemann Tivadar, Hankiss János vagy Hamvas Béla, de kutatásainak súlypontját áthelyezte az ideológiailag kevésbé veszélyes nyelvesztétikai és irodalmi stílusvizsgálatok területére. Irodalom- és eszmetörténeti tárgyú dolgozatait ezt követően részben külföldön publikálta, a komparatiztika elvi-módszertani kérdéseivel írásaiban többé nem foglalkozott. Ebben a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam Zolnai két említett elméleti tanulmányának gondolatmenetét, kontextusba helyezzem

4 ZOLNAI Béla, „Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról”, *Minerva* 2 (1923): 70–84.

5 ZOLNAI Béla, „Világirodalom és nemzeti irodalom”, in *A világirodalom története: Első rész: Az ókor irodalma*, szerk. ZOLNAI Béla, A művelődés könyvtára 17, 5–49 (Budapest: Új Idők [Singer és Wolfner], 1944).

6 FRIED, „A magyar komparatiztika...”, 120.

7 Uo., 140–141.

azokat további komparatistikai vonatkozású publikációi segítségével, és megvizsgáljam világirodalom-, irodalomtudomány- és összehasonlítóirodalomtörténet-konceptiójának eddig kevésbé megvilágított összetevőit. Kiinduló tézisem: ha lefejtjük az írásokról az itt-ott előbukkanó, az adott korban elkerülhetetlen szellemtörténeti retorikát, több ma is helytálló, továbbgondolást érdemlő megállapítást találunk bennük. Zolnai irodalomelméleti munkásságának korszerű értékelése elvégzendő feladat.

A számba vett további nyolc írás 1920 és 1958 között látott napvilágot, ami jelzi, Zolnai közel negyven éven át foglalkozott a kérdéskör különböző aspektusaival. A műfajt tekintve többségük könyvkritika, de van köztük tanulmány a modern irodalom és az irodalomtudomány kapcsolatáról, egy konferenciabeszámoló és egy nekrológ. A könyvkritikák közül kettő egy-egy német és francia irodalomtörténeti munkát bírál, kettő Benedek Marcell *Modern világirodalom, 1800–1920* (1920) és Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (1931) című könyveit, egy pedig három 19–20. századi francia költő magyar fordításköteteit ismerteti. A recenzióknál szembetűnő, hogy Zolnai nem írt külön bírálatot Tolnai Vilmos *Bevezetés az irodalomtudományba* (1922), Juhász Vilmos *A világirodalom élettörténete* (1927), Babits Mihály *Az európai irodalom története* (1936), Hankiss János *Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a kiegyezésig* (1939) és Szerb Antal *A világirodalom története* (1941) című, a korban jelentős visszhangot kiváltó munkáiról. Babits és Szerb Antal munkáira 1944-es tanulmányában reflektált.

#### *Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról* (1923) című tanulmány és kontextusai

A tanulmány előtt érdemes szemügyre venni a harminc éves Zolnai Béla alig egy nyomtatott lap terjedelmű bírálatát Benedek Marcell világirodalom-történetéről.<sup>8</sup> A bevezetőben kiemeli a szerző termékenységét, és hozzáfűzi, eddig ez a könyve a leghasznosabb, melyet „népszerű tudományos irodalmunk” nyereségének nevez. Benedeket az impresszionista kritikus rokonszenves típusához sorolja, elismeri „nagy szellemi kultúráját” és olvasottságát, ugyanakkor kevesli irodalomtörténeti szaktudását. Megjegyzi, „szubjektív megállapításai egy intelligens, gondolkodó és ötletes ember irodalmi élményeiből fakadnak”. A szubjektivitás meglátszik az értékelésin is. Noha az előszóban Benedek tiltakozik szociológiai, politikai és közgazdasági szempontok érvényessége ellen, a művek bemutatásában többször is alkalmazza azokat. Az összegző értékelés szerint a mű „a maga egészében egy modern, világvárosi, intellektualista, Anatole France-on nevelkedett lélek megnyilatkozása”. Miután Zolnai példákon szemlélteti a munka némely egyoldalúságát, megjegyzi, a könyv leggyöngébb része

8 ZOLNAI Béla, „Benedek Marcell: *A modern világirodalom, 1800–1920*”, *Egyetemes Philológiai Közlemény* 44 (1920): 92–93.

a magyar irodalom, „a melyet a szerző nem tud szervesen beolvasztani a világ-irodalomba”. Kifogásolja, hogy a művek jellemzése gyakran hiányos, semmitmondó. Végül úgy dicséri meg a munkát, hogy szembeállítja az egyértelműen negatívan értékelt „esztéta formalizmussal”: „Jólesően látjuk a Benedek Marcell könyvén, hogy nem követi azt a betegre intellektualizálódott, szillogizmusokba szerteködlő, élettelen esztéta formalizmust, a mibe Lukács György-Fogarasiék juttatták a józan magyar kritikát”. A bíráló mutatja, Zolnai lényegében egyetértett azzal, hogy Benedek szembefordult a Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes irodalomtörténet* (1903–1911) additív jellegű világirodalomtörténet-felfogásával, elvetette „a nemzeti irodalmak történetének egymásután sorolását”, miközben „az egyes hullámok végigkövetését” tekintette feladatának, és elismerte a szociologikus szemlélet jogosultságát. Az élesen fogalmazott utolsó mondat jelzi, Zolnai nem kedvelte a Vasárnapi Kör két említett elindítója és törzstagja által képviselt kritikai törekvéseket, és határozottan állást foglalt velük szemben. Az ilyen és ehhez hasonló tartalmú kijelentések bizonyára szerepet játszottak abban, hogy 1949-ben Zolnait megfosztották rendes akadémiai tagságától, és ún. tanácskozó taggá minősítették.

*Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról* című 1923-ban megjelent tanulmány Zolnai *Összehasonlító irodalomtörténet, különös tekintettel a magyar–francia irodalmi érintkezésekre* című, a Pázmány Péter Tudományegyetemre benyújtott habilitációs dolgozatának a továbbfejlesztett változata.<sup>9</sup> Négyesy László előterjesztésére Zolnait ez év tavaszán habilitálták magántanárrá a budapesti egyetemen.<sup>10</sup> Ugyanez év őszén a pécsi egyetem kinevezésre terjesztette föl, ahol a következő év második szemeszterében helyettesként tanított a magyar irodalomtörténeti tanszéken. 1925. június 18-án megkapta egyetemi tanári kinevezését a szegedi egyetem francia irodalmi és nyelvészeti tanszékére.

A tizenöt lap terjedelmű, számos bibliográfiai utalással ellátott írás egyszerre helyzetfelmérés, problémafölvetés és programtanulmány. A bevezetőt követően három részre tagolódik: 1. Az „európai irodalom” vitája; 2. Lehetséges-e szintézis?; 3. Módszertani szempontok. A 2. rész két alfejezetre oszlik: a) Nemzeti irodalomtörténet; b) Világirodalomtörténet? A kiindulópont Horváth János tétele: az irodalomtörténet-írás korok szerint változó felfogása tükrözi a folyamatot, melynek során az európai irodalmak fokozatosan összetartozásuk tudatára ébredtek. Ebben az értelemben az irodalomtörténet-írás már a 19. század elejétől az európai irodalmak összefüggésének tudatában működött, módszeres összehasonlító kutatások azonban csak a 19. század nyolcvanas, kilencvenes éveiben kezdődtek. Ezt a döntően pozitivistá irányt váltotta föl a szellemtörténeti orientáció és az új francia összehasonlító iskola, amely egyszerre anyaggyűjtő, szintetikus és

9 *Hommage à Madácsy László...*, 22, 44.

10 BENKŐ László, *Zolnai Béla (1890–1969)*, Nyelvtudományi Értekezések 129 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 4–5.

elméleti igényű: a korábbinál szélesebb körű témákra alkalmazza az összehasonlító módszert, miközben revízió alá veszi a komparatiztika elvi problémáit.

Az „európai irodalom” vitáját tárgyaló első részben Zolna választ keres a kérdésre, volt-e, van-e és lehetséges-e európai irodalom, és ha igen, milyen mértékben lehetséges a jövőre nézve. Határozottan elveti az irodalmat és az irodalomtudományt nemzeti határok közé szorítani kívánó, az európai irodalom létét tagadó Paul Bourget-féle elképzelést, és hosszan sorolja a nemzetek közötti szellemi és irodalmi érintkezések múlt- és jelenbeli példáit, különös tekintettel Fernand Baldensperger és Louis Cazamian újabb munkáira.<sup>11</sup> Itt és a továbbiakban terjedelmes francia és német szakirodalmat idéz, ugyanakkor nem hivatkozik például Katona Lajos alapvető tanulmányára és Tolnai Vilmos *Bevezetés az irodalomtudományba* című, előző évben megjelent munkájának az összehasonlító vizsgálatról szóló fejezetére.<sup>12</sup>

A nemzeti irodalomtörténetek fölé emelkedő irodalomtörténeti szintézis lehetőségeit kutató második részben Zolnai három részre bontja a kérdést: a) mi az összehasonlító irodalomtörténet célja; b) hogyan határozható meg a tárgyköre; c) lehetséges-e szintézis létrehozása?

Az egyes írók, nemzeti irodalmak és idegen szellemi áramlatok más nemzetek irodalmára tett hatását, továbbá a nemzetközi tárgyak vándorlását vizsgáló munkákat részlet-szintéziseknek nevezi, amelyek ösztönözhetik ugyan a nemzeti irodalmak történetének megírását, de csupán előkészületnek nevezhetők az összehasonlító irodalomtörténet önálló szintéziséhez. Kijelenti, összehasonlító módszer nélkül ma már nem lehet nemzeti irodalomtörténetet írni, de az összehasonlító irodalomtörténet nem elégedhet meg azzal, hogy anyagot szállít egy vagy több nemzeti irodalom történetéhez. A népek közti szellemi érintkezések története önmagában nem szolgálhat elégséges alapul a szintézishez. A szintézis alapja Zolnai szerint „a nemzeteknél nagyobb egységek irodalomtörténete”.<sup>13</sup> A tudományág tárgya és végcélja az összes európai irodalom és „az egységesen fejlődő európai szellemi élet” történetének az összegző feldolgozása. E fölfogást az egész világra kiterjesztve lehetne létrehozni a „világirodalom történetét”.

Paul Van Tieghemnek az irodalomtörténeti szintézis lehetőségeit vizsgáló, 1920-ban megjelent tanulmányára<sup>14</sup> hivatkozva állítja, egy „szerves történeti alapra” épülő általános irodalomtörténet elkészítése a jövő, „talán messze jövő” fel-

11 Fernand BALDENSPERGER, „Littérature comparée: Le mot et la chose”, *Revue de littérature comparée* 1 (1921): 5–29; Louis CAZAMIAN, *L'Évolution psychologique et la littérature en Angleterre (1660–1914)* (Paris: F. Alcan, 1920).

12 KATONA Lajos, „Az összehasonlító irodalomtörténet föladatai”, *Budapesti Szemle* 104 (1900): 161–175; TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba* (Budapest: Eggenberger, 1922). Hasonmás kiadás Tüskés Tibor utószavával: (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1991), 106–109.

13 ZOLNAI, „Az összehasonlító irodalomtörténet...”, 76. Kiemelések itt és a továbbiakban az eredetiben.

14 Paul VAN TIEGHEM, „La synthèse en histoire littéraire: littérature comparée et littérature générale”, *Revue de synthèse historique* 31 (1920): 1–27.

adata lesz.<sup>15</sup> A nemzeti irodalmak történetét additív módon vagy kronologikus rendben bemutató világirodalom-történetek, köztük például Heinrich Gusztáv és Paul Wiegler munkái,<sup>16</sup> nem tekinthetők szintézisnek. A világirodalom fogalma maga is tisztázandó, időben és térben körülhatárolandó. Jelenleg meg kell elégednünk kisebb célok megvalósításával, mint például egy-egy század, korszak vagy nagyobb szellemi mozgalom európai áttekintése. Ebben az értelemben „az összehasonlító irodalomtörténet bizonyos fókig maga is szellemi mozgalommá” válhat, amennyiben egységes célok felé irányítja „a szétválasztott emberiség” tudósait. Ismét hivatkozik Baldenspergerre, aki „egy új humanizmus előkészítését várja az összehasonlító irodalomtörténettől, amely az egész emberiség szellemi értékeit kutatja és a népek közötti szellemi érintkezések megvilágításával a kultúra nyugvópontjára viszi a lelki válságban [...] tévelygő huszadik századot”.<sup>17</sup> Zolnai hozzáfűzi, „[e]z a cél már kilép a történeti tudományok kereteiből”.

A módszertani kérdéseket tárgyaló harmadik részben először a „filológiai apparátus” fejlesztésének szükségességét hangsúlyozza, miközben utal az összehasonlító kutatások anyagát regisztráló bibliográfiák jelentőségére.<sup>18</sup> Megállapítja, az összehasonlító kutatás gyakran vezetett esztétikai szempontból másodrendű irodalmi munkák és „kisebb jelenségek” figyelembevételére, „amiket a nemzeti irodalomtörténet sokszor mellőzni volt kénytelen”.<sup>19</sup> Az ilyen „felfedezések” elvezethetnek a nemzeti kánonok részleges újraértékeléséhez. Az áramlatok nyomon követésében különösen fontos a befogadást ösztönző, közvetítő egyéniségek szerepének vizsgálata. A hatások befogadásának elemzésében érdemes különbséget tenni „a közönség és a nagy irodalmi egyéniségek között”. A hatáskutatás önálló területe a tárgy- és motívumvándorlások nyomon követése, de ennél fontosabb „az eszmék történetének” komparatista vizsgálata.

„Az eszmék útja külön megfontolást és keresést igényel”, hangsúlyozza Zolnai.<sup>20</sup> Kijelenti, „[a]z áramlatok irányának megvannak a maga kulturális-földrajzi feltételei”; az állítást magyar és külföldi példákkal igazolja. Ugyanaz az irodalom más-más vetületben jelenik meg a különböző nemzeti irodalmakban; a hatások feldolgozásának módjában a nemzetek eltérő szellemi és politikai viszonya tükröződik. A jelenség okainak kutatása az összehasonlító irodalomtörténet

15 ZOLNAI, „Az összehasonlító...”, 77.

16 HEINRICH Gusztáv, szerk., *Egyetemes irodalomtörténet*, 1–4 (Budapest: Franklin, 1903–1911); PAUL WIEGLER, *Geschichte der Weltliteratur: Dichtung fremder Völker* (Berlin: Ullstein, 1914). Wiegler művéről Zolnai korábban recenziót írt, melyben hiányolta az egységes feldolgozást, és részletesen foglalkozott a magyar irodalomra vonatkozó résszel: ZOLNAI Béla, „Paul Wiegler, Geschichte der Weltliteratur”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 40 (1916): 342–345.

17 ZOLNAI, „Az összehasonlító...”, 78.

18 Jelzi, készül a következő bibliográfia új kiadása, melyben a magyarországi rész összeállítását Henri Tronchon vállalta: LOUIS-P. BETZ, *La littérature comparée. Essai bibliographique*, 2. éd. augm. publ. avec un index méthodique par Fernand BALDENSPERGER (Strasbourg: Carl J. Trübner, 1904).

19 ZOLNAI, „Az összehasonlító...”, 79.

20 Uo., 81.



további feladata. Az utóbbi megállapítások jelzik, Zolnai felfogása és terminológiája lényegében elővételezte az eszmetörténeti irányultságú irodalomtörténet évtizedekkel később bekövetkezett felvirágzását és az imagológiai kutatások létrejöttét önálló területként.

Cazamian említett könyve,<sup>21</sup> amely az 1640 utáni angol irodalom periódusainak váltakozását összefüggésbe hozza az európai kontinens irodalmainak ritmusával, Zolnai szerint „nemzeti irodalomtörténet összehasonlító alapon”.<sup>22</sup> Ez a hatás-ellenhatás elméletén alapuló szintetikus igényű munka ösztönözheti a nemzeti irodalmak történéseit a tények revíziójára és analóg jelenségek feltárására. A példa egyben mutatja az összehasonlító kutatások másik fontos szempontját, a belső fejlődés és az idegen áramlatok egymásra hatásának a vizsgálatát. E tekintetben jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes nemzeti irodalmak belső fejlődése és az általános európai szellemi élet, illetőleg a vezető országok irodalma között. A kisugárzó centrumok szerepe folyamatosan változik, miközben a vezető irodalmak menetét lassabban követő irodalmakban, köztük a magyarban, gyakoriak az ún. „hullámtorlódások”, amikor két vagy több külföldi áramlat hatása egyszerre jelentkezik.

Zolnai utolsó megjegyzése az analógiák és hatások túlzott keresésének a veszélyeire figyelmeztet. Az összehasonlító irodalomtörténet fontos feladati közé tartozik szerinte az is, hogy kimutassa a „nemzeti erők reakcióját, átalakító munkáját, asszimilációs fejlődését” az idegen áramlatokon.<sup>23</sup> Az irodalmi mű szoros kölcsönhatásban áll a korrallal és közvetlen környezetével, ami azt is jelenti, hogy az átültetésnek és a befogadásnak is megvannak a maga korlátai. A dolgozat végkövetkeztetése egyértelműen optimista: a világháború lelki válsága és a történeti tudományok új orientációja után az elméleti kérdések felvetése és a kutatás céljainak revíziója termékeny hatással lesz az összehasonlító irodalomtörténet további sorsára, amely a pozitívista anyaggyűjtés korszaka után a „szellemi élet történetének” hódol.<sup>24</sup>

Két év múlva Zolnai részletes kritikát írt Werner Mahrholz *Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft* című, 1923-ban megjelent könyvéről.<sup>25</sup> A recenzió mintegy folytatja az 1923-as tanulmány gondolatmenetét, amennyiben összegzi a pozitívizmus korszakán túljutott német irodalomtörténet-írás új eredményeit, különös tekintettel a korábbi értékek átértékelésére, a felvetett új problémákra és célkitűzésekre. A könyv alcímének „Lebendige Wissenschaft” kifejezése Zolnai szerint arra a maga idejében újnak számító felismerésre utal, mely szerint a múlt megismerése nem független a kutató egyéniségétől és a feltárt értékek jelenre vo-

21 Lásd a 11. jegyzetben idézett művet.

22 ZOLNAI, „Az összehasonlító...”, 82.

23 Uo., 83.

24 Uo., 84.

25 ZOLNAI Béla, „Werner Mahrholz, *Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft*”, *Századok* 59 (1925): 306–313.

natkoztatásától; a múlt ugyanúgy benne van az értékelésünkben, mint a folyton alakuló jelen. A szellemi élet metamorfózisa egyaránt átalakítja a jelent és a múlt képét; a múlt képe folyamatosan módosul a jelen tükrében. Zolnai megállapítja a német irodalomtörténet „mérőföldes haladását” az utóbbi évtizedekben; sőt, állítja némi túlzással a romanista, „[h]a van általános *irodalomtudomány* [...], akkor ma a német tudományosságban fejlődik tovább az irodalomtörténeti gondolat: övék néhány éve a vezetőszerép”.<sup>26</sup> Visszatekint a német irodalomtörténet-írás gyökereire és egymást váltó áramlataira, utal a francia és a magyar párhuzamokra, megemlíti a természettudományok és a szellemtudományok elkülönítése körüli vitákat, egyben jelzi a múlt értékelésében bekövetkezett változásokat.

A szellemtörténet egyik érdeme – állítja –, hogy megindította a romantika kutatásának elmélyülését, és klasszikussá emelte a 19. század materialista gondolkodása által háttérbe szorított idealista írókat. Az irodalmi formák mögött fölfedezte a „gótikus”, „klasszikus” és „romantikus” embertípusok, illetve életformák különbségeit és ellentétét. Zolnai szerint e szempontokat „bizonyára termékenyen lehetne alkalmazni a magyar romantika megértésénél” is.<sup>27</sup> Ennek révén tudatosulhatnak például a magyar és a német romantika különbségei, a francia ösztönzések és a speciális magyar sajátosságok.

A szellemtörténet átértékelte az írói „biográfia” fogalmát, amennyiben az analízissel és a fejlődés természettudományos fogalmával szemben a lényeg megragadását, az „egyéniség szintetikus megismerését”, a nemzedékek váltakozó szellemiségét hangsúlyozza.<sup>28</sup> Ezzel párhuzamosan az irodalomtörténeti korszakok sajátosságai és a stílustörténet addig nem vizsgált kérdései kerültek az érdeklődés középpontjába. Amikor azonban a szellemtörténet a formában és az anyagban megnyilatkozó „mélyebb lelkeség” nyomait keresi, átlép a megfoghatatlan dolgok és az intuíció területére. Zolnai szembeállítja egymással a „realista” és a „romantikus” irodalomtörténeti szemléletet: míg az előbbi mindenképp előtt értékelni kívánt egy adott esztétikai ízlés jegyében, az utóbbi elsősorban *megérteni* akarja a formában kifejezett lelki és szellemi tartalmakat.<sup>29</sup> A szellemtörténet vezetett el a gótika és a barokk (Zolnai írásmódjában: „barok”) felfedezéséhez, a romantika és a szimbolizmus egyenjogúsításához, valamint a kiemelkedő alkotó egyéniségek felértékelődéséhez.

Zolnai röviden vázolja az August Sauer és Joseph Nadler által kidolgozott elméletet, amely a földrajzi-regionális, kulturális és vallási szempontot vitte bele az irodalomtörténetbe, amennyiben az addig egységesnek tételezett német kultúrát három régióra osztotta, és mindegyikhez más-más fejlődési sajátosságokat

26 Uo. 307.

27 Uo., 308.

28 Uo., 309–310.

29 Uo., 310–311.

rendelt.<sup>30</sup> Az elképzelést termékenynek tartja a magyar kultúrtörténet szempontjából is, mivel hozzánk elsősorban a délnémet kulturális és irodalmi törekvések jutottak el, és a magyar kulturális régió belső tagozódását, azon belül például „a Dunántúl és Erdély szembenállását még nem vette iránytűnek semmiféle kutatás...”<sup>31</sup> Az új német iskola eredményének látja végül Zolnai az irodalomtörténeti vizsgálatok időhatárának meghosszabbítását „majdnem a jelenig”, amit ugyancsak példaként állít a hazai kutatás elé.

1927-ben megjelent rövid nekrológja a harminckilenc éves korában elhunyt Gragger Róbertről új oldalról világítja meg Zolnai felfogását a komparatiztika műveléséről és művelőiről.<sup>32</sup> A germanista Gragger csupán három évvel volt idősebb Zolnainál, egyetemi tanulmányait a budapesti egyetem mellett ő is Párizsban és Berlinben végezte, és ő is összehasonlító irodalomtörténettel foglalkozott elsősorban. Az írás különlegessége, hogy Zolnai nem elsősorban Gragger tudományos érdemeit méltatja, hanem közvetlen emberi személyiségét, kapcsolatteremtő képességét, aszketikus tudósi és tanári magatartását, kultúráközvetítő szerepét és tudományszervező tevékenységét állítja a középpontba. Kiemeli „azt a morális gyarapodást, amit az ő mindenütt-jelenléte és mindent-mozgató elevensége a magyarságnak szerzett”. Ő valósította meg elsőként és „a legtökéletesebb ideálként” a magyar kultúra európai előőrseinek és békés diplomatáinak az életformáját. A portréból kirajzolódik a Zolnai által elképzelt ideális magyar komparatista képe; a vázolt vonások többsége a nekrológ írójára is érvényesnek tekinthető.

### Irodalomtudomány és az élő irodalom

1927-ben Zolnai külön tanulmányt szentelt az irodalomtudomány és az élő irodalom viszonyának,<sup>33</sup> amely közvetve kapcsolódik az összehasonlító irodalomtörténet és a világirodalom problematikájáról folytatott diskurzushoz. A dolgozat alapkérdése: hatott-e a modern magyar irodalom az irodalomtörténet-írásra, illetőleg tud-e hatni az irodalmi élet a történeti tudományokra. A bevezetőben a szerző jelzi a feltett kérdések vitatott voltát, a téma kényes jellegét, világnézeti vonatkozásait és politikai tehertételeit. Kiinduló tézise, hogy modern irodalomtudományunk párhuzamos jelensége a modern magyar irodalomnak, vele rokonságba hozható sok szempontból, és az irodalomtörténeti tudomány több irányban fogadott magába hatásokat a modern magyar irodalomtól. Először azt

30 August SAUER, *Literaturgeschichte und Volkskunde* (Prag: Calve, 1907); Josef NADLER, *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*, 5 Bd. (Regensburg: Habbel, 1912–1928).

31 ZOLNAI, „Werner Mahrholz...”, 312.

32 Z[OLNAI]. B[éla]. „Gragger Róbert”, *Széphalom* 1 (1927): 89.

33 ZOLNAI Béla, „Modern irodalmunk és az irodalomtudomány”, *Széphalom* 1 (1927): 8–19.

vizsgálja, miként alakította a modern irodalom az irodalomról való felfogást, majd választ keres a kérdésre, az átalakult irodalomfelfogás miként befolyásolta a múlt szemléletét.

A Magyarországon intenzíven majd csak negyven, ötven év múlva, elsősorban Tarnai Andor ösztönzésére meginduló kritikátörténeti kutatások irányába mutat a megállapítás, amely szerint az irodalomról alkotott nézetek, az ún. „irodalmi eszmék (*idéés littéraires*) történetével még alig foglalkoztak”.<sup>34</sup> Zolnai úgy véli, az irodalomfelfogás talán akkor válik a leginkább tudatossá, amikor az irodalom részt vesz a közélet küzdelmeiben. A modern magyar irodalom is sok irodalmi eszmét tudatosított, és egy nagy irodalmi átalakulás élményét nyújtotta, mellyel kapcsolatban minden kritikusként és irodalomtörténésznek állást kellett foglalnia. Ady költészete – melynek Zolnai első méltatói közé tartozott<sup>35</sup> – új világot hozott, amely időközben integráns része lett a magyarság múltjának és önértelmezésének. A modern költészet nagymértékben hozzájárult a megelőző korszak irodalomfelfogásának és esztétikai szemléletének meghaladásához, miközben elősegítette az irodalom politikai és világnézeti jelentőségének fölismerését. Az ún. „dinamikus” irodalomfelfogás, mely szerint „az irodalom maga az élet”,<sup>36</sup> világnézetek harcát látja a stílusok váltakozásában; a modern irodalomban megfigyelhető stílusváltozás párhuzamos jelensége az élet általános megváltozásának. A modern irodalom irodalomkritikai és tudományos szempontokat bővítő szerepe nyilvánult meg a szimbolikus kifejezőmód megértésére irányuló törekvésekben, a költői nyelv és a zeneiség szerepének átértékelésében, valamint a költészeti tárgykörök kibővítésének tudomásulvételében.

Az irodalomtudomány modern irodalomtól kapott inspirációi közé sorolja Zolnai a magyar ritmus lényege körül kibontakozott vitát, a prózaritmus felfedezését és a ritmus folyamatos változásának a felismerését.<sup>37</sup> A modern irodalom ébresztette rá az irodalomtörténetet az irodalom és a társadalom viszonyának jelentőségére, az irodalom társadalmi szerepére. A modern irodalom termékének, illetőleg párhuzamos jelenségének látja Zolnai a stíluskritika nyelvészeti irányát. Ezt tanúsítja szerinte, hogy az újabb francia, német és magyar nyelvészeti tanulmányok kétharmad részben „a szimbolista és újabb költészet” anyagára hivatkoznak.

A megváltozott irodalomfelfogás Zolnai szerint több vonatkozásban befolyásolta a magyar irodalom múltjának a szemléletét. Mindenekelőtt tudatossá tette Arany és iskolája művészetének klasszikus jellegét a 20. század első évtizedeinek „romantikus-dekadens-kereső” művészetéhez viszonyítva.<sup>38</sup> Ady föllépése

34 Uo., 6.

35 ZOLNAI Béla, „Ady Endre”, *A Hét* 29 (1919): 65–66.

36 ZOLNAI, „Modern irodalmunk...”, 8.

37 Uo., 10–11.

38 Uo., 12.

a 20. század elejéig tolta ki a sokáig Arany halála évével jelzett korszakhatárt, ösztönözte az 1880-as, 90-es évek irodalmának földolgozását, egyben hozzájárult a népies mellett a „modern” Arany fölfedezéséhez. Nem független a 20. század elejének irodalmi folyamataitól a romantikus Jókai irodalomtörténeti rehabilitációja és a „stílusromantikus” Vörösmartynak mint a modernnek őséneke az újraértékelése sem. Külön foglalkozik Zolnai Petőfi, az üldözött, meg nem értett zseni fölfedezésével és fogadtatástörténetével.<sup>39</sup> Császár Elemér Petőfi-portréját idézve jelzi, az Ady korában végbement nagy stílusváltás Petőfivel kapcsolatban kedvezően befolyásolta, állásfoglalásra és gazdagodásra készítette a kritikát, az irodalomfölfogást és magát az irodalomtudományt. A modern irodalom inspiratív szerepét látja Zolnai a Csokonai-kultuszban, a kuruc-kor új életre kelésében és a népiesség szerepének átértékelésében. Véggkövetkeztetése szerint az „objektívnek hitt irodalomtudomány” sem vonhatja ki magát a kor általános szellemi törekvései, köztük az irodalom hatása alól.

A tanulmány mutatja, hogy Zolnai az elsők között ismerte fel a szoros kapcsolatot a kortárs irodalmi törekvések és az irodalomtudományi folyamatok között. Az irodalomtudományt nem önmagában, hanem következetesen kora eszmei és irodalmi áramlatainak összefüggésében szemlélte. Irodalomfogalma rendkívül tág, nem kizárólag esztétikai szempontok határozzák meg; alapja az összehasonlító történeti-kritikai szemlélet és az önreflexió, amit elébe helyez bármiféle, a hagyomány által szentesített értéknek. Bár itt kizárólag a magyar irodalom jelenségeivel foglalkozik, fejtegetései lényegében világirodalmi keretek közé illeszkednek.

Három évvel e tanulmány után Zolnai részletes bírálatot írt Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (1931) című, Gragger Róbert emlékének ajánlott könyvéről, melyben összegezte kollégájának az övével több ponton egyező felfogását az irodalom történetéről és elméletéről.<sup>40</sup> Thienemann és Zolnai azonos évben született, közeli barátok voltak, Zolnai hagyatékában több mint háromszáz levél és több fénykép tanúsítja barátságukat. Önéletrajzi feljegyzéseiben Thienemann többször megemlékezik Zolnairól.<sup>41</sup> Zolnai mindjárt az első mondatban „[a] magyar irodalomtudomány újabb föllendülésében a legnagyobb eseménynek” nevezi a munkát, amely szintézisbe foglalja a „háború utáni tudományos gondolkodás” eszméit és szempontjait, egybe megrajzolja egy új irodalomelmélet körvonalait. Ez az elmélet Zolnai szerint alkalmas arra, hogy számos irodalmi jelenséget egységes szerkezetben értelmezzen, miközben a szellemi élet megnyilvánulásaként és önmagára eszméléseként mutatja be az irodalom történetét. Elismeréssel illeti Thienemann folyóiratát, a *Minervát*, mivel akkor ez képviseli az uralkodó tudományos fölfogást a magyar irodalom szemléletében.

39 Uo., 13–15.

40 ZOLNAI Béla, „Irodalomtörténeti alapfogalmak”, *Széphalom* 4 (1930): 144.

41 KONCZ Lajos, s. a. r., *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*, Pannónia Könyvek (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010).

A „szerves” és a „szellemi” fejlődés fogalmát tárgyaló első rész kapcsán Zolnai felveti a kérdést, lehet-e általánosan érvényes fejlődési (azaz változási) törvényszerűséget megállapítani az irodalom történetében. Válaszként az elméletek korhoz és világszemlélethez kötöttségét hangsúlyozza, az állítást a Thienemann által tárgyalt példák szemlélteti. Thienemann koncepciójának alapja az a meggyőződés, hogy a szellemtörténet fokozatos és végtelen, hegei értelemben vett „belső tökéletesülés”, „a mult értékeivel való örökös bővülés, *tudatosodás*, »egyniesedés« és absztrahálódás”, melynek célja a fejlődés (azaz a változás) maga.<sup>42</sup> Ennél a különböző elméletek áttekintéséből levont következtetésnél Zolnai érdekesebbnek tartja a részletek bemutatását; az „organizmus” metaforájának termékenységét külön is hangsúlyozza.

Szerencsésnek találja az irodalmi tényeket rendszerező második rész szerkesztését, a szóbeli hagyomány, a kézirat és a könyv három korszakának elkülönítését, továbbá a korszakokon belül a szöveg, a szerző és a közönség mibenlétének, egymáshoz fűződő viszonyának a tárgyalását. Kiemeli, a szóbeliség állapotának tételezésével Thienemann új és eddig kevésbé ismert fejezettel bővíti az irodalmak történetét, melyhez „nem szabad a mai irodalmiság fogalmaival közelednünk”. Ezután tömören jellemzi a három korszak Thienemann által kifejtett sajátosságait. A rendszer előnyének tartja, hogy az új jelenségek könnyen beilleszthetők lesznek keretei közé, miközben szempontjai kortól és kultúrától függetlenül alkalmazhatók. Az összegzésben hangsúlyozza, a könyv ösztönözni fogja a belőle kiinduló részvizsgálatokat, és elősegíti az irodalom önszemléletének fejlesztését.

A recenzió tanúsága szerint Zolnai pontosan érzékelt Thienemann újíto szemléletét és a könyv alapproblémáját: a művészet (irodalom) fejlődésének eldönthetetlen kérdését. A szerzővel együtt úgy látja, a változás biztos, de a fejlődés, azaz új, magasabb minőség születése nem az. Egyetért vele abban, hogy a szerves fejlődés elmélete nem alkalmas hosszú távú szellemi, irodalmi folyamatok átfogó feldolgozására. Felismerte, Thienemann óvatosan megváltoztatta a szellemtörténet eredeti hangsúlyait, bizonyos elemeit átfunkcionálta és a magyar viszonyokhoz adaptálta. Elgondolása egyaránt ösztönözheti az irodalomtörténetet és az irodalomkritikát. A társadalom- és befogadástörténeti szempontok bevonása révén szemléletmódja alapvetően új, módszertana progresszív, következtetései több ponton radikálisak. Mint Poszler György a könyv 1986-ban megjelent hasonmás kiadásának utószavában megállapította, Thienemann könyve valójában „az átfunkcionált hazai szellemtörténet alapokmánya”.<sup>43</sup> Sem Thienemann, sem Zolnai nem tehetett arról, hogy megjelenésekor a könyv nem fejtett

42 ZOLNAI, „Irodalomtörténeti alapfogalmak...”, 145. Kiemelések itt és a továbbiakban az eredetiben.

43 POSZLER György, „A könyv margójára”, in THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (Pécs: Danubia, 1931). Hasonmás kiadás, szerk. Tüskés Tibor, Pannónia Könyvek 3 (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1986).

ki igazán nagy hatást,<sup>44</sup> recepciója mintegy ötven évvel megkésett. Módszeres feldolgozása, tudománytörténeti elhelyezése és ma is korszerű gondolatainak feltérképezése épp csak elkezdődött.<sup>45</sup>

### A Világirodalom és nemzeti irodalom (1944) című tanulmány és kontextusai

A kongresszusi beszámoló nem feltétlenül az a műfaj, amely alkalmas elméleti, módszertani kérdések felvetésére, de Zolnai beszámolója a Nemzetközi Irodalomtörténeti Bizottság 1939-ben tartott lyoni konferenciájáról, a Külföldi Francia Írók Szövetségének liège-i tanácskozásáról és saját közbeiktatott párizsi tartózkodásáról ebből a szempontból is tanulságos.<sup>46</sup> A beszámoló számba veszi a tárgyalt szakmai kérdéseket, hangulatjelentést ad a háborúra készülő Európa szellemi állapotáról, egyben jelzi a tudományos kapcsolatokban bekövetkezett és a várható változásokat. Míg a lyoni konferencia az irodalmi műfajokat állította a középpontba, Liège-ben a francia nyelvű külföldi sorsának kérdéseit vizsgálták. A beszámoló tanúsítja, Zolnai otthonosan mozgott mindhárom közegben, több előadót személyesen ismert. A tudósítás hangvétele figyelembe veszi a szélesebb közönség igényeit, a stílus kifejezetten szórakoztató, helyenként anekdotikus. Itt csupán a beszámoló első, szorosabban irodalomtörténeti vonatkozású részét ismertetem.

A lyoni tanácskozás azt a sort folytatta, melynek előző állomásai Budapest (1931) és Amszterdam (1935) voltak.<sup>47</sup> Zolnai megemlékezik a budapesti kongresszust „olyan fölényes eleganciával” dirigáló, már korábbi írásában is említett komparatistáról, Fernand Baldenspergerről, aki azonban Lyonban távol maradt. A lyoni összejövetel előkészítését Paul Van Tieghem, a preromantika egyik fölfedezője, az európai irodalmak „szinkronisztikus” bibliográfiájának kiadója és Raymond Lebègue, a 16. század specialistája végezte.<sup>48</sup> Zolnai megemlíti a főtítkárrá választott Hankiss János érdemeit a budapesti összejövetel rendezésében és a kongresszusok szellemi hátterét adó *Helicon* című, általános irodalomtudományi, esztétikai folyóirat szerkesztésében.

A tanácskozás eredményei közül kiemeli a klasszikus és a romantikus műfajfelfogás közti ellentét eltérő módokon történt újbóli fölismerését és a mű-

44 Vö. SCHÖPFLIN Aladár, „Irodalomtörténeti alapfogalmak: Thienemann Tivadar könyve”, *Nyugat* 24 (1930): 2:212–213.

45 DÁVIDHÁZI Péter, *Menj, vándor: Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pannónia Könyvek (Pécs: Pécsi Tudományegyetem–Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2009).

46 ZOLNAI Béla, „Lyon, Párizs, Liège: Két irodalmi kongresszus margójára”, *Magyar Szemle* 37 (1939): 98–104.

47 További beszámoló a lyoni tanácskozásról: HANKISS János, „Az irodalmi műfajok: Beszámoló a III. irodalomtörténeti kongresszusról”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 64 (1940): 291–294.

48 Mindkettejüktől több levél található Zolnai Béla levelezésében: MTA KIK Ms. 4128/286-292; Ms. 4125/62-69.

fajfogalom különböző megközelítési lehetőségeinek fölvetését. A műfajok létének kétségbe vonásánál nagyobb hangsúlyt kapott az előadásokban a műfajok írótól független létezését állító felfogás. Külön is megemlíti Pierre Kohler előadását, aki a műalkotás „diszciplináltságát, gonddal-szerkesztettségét” fejtegette, és fölvetette a kollektivitás fogalmát „az irodalmi képletek létrejöttével kapcsolatban”. Zolnai megjegyzései jelzik, nem volt igazán híve a „túlságos theória-alkotás”-nak és a terminusok öncélú gyártásának. Felfigyelt az előadásokban, vitákban és magánbeszélgetésekben megnyilvánuló különféle nemzeti ambíciókra is. Örömmel nyugtázta, hogy a magyar irodalom ma már nem terra incognita a nyugat-európai tudós közvélemény előtt. Szerinte folytatni kell a magyar irodalom „külföldi propagandáját”, aminek „a franciák által művelt »littérature comparée« irány is kedvez”.

A lyoni kongresszus kapcsán említett Paul Van Tieghem 1941-ben megjelent világirodalom-történetéről 1943-ban Zolnai recenziót írt a *Széphalom*nak.<sup>49</sup> A bevezetőben megállapítja, a magyar irodalom külföldi megismertetése érdekében kifejtett több mint két évtizedes propaganda kezdi meghozni eredményeit. Különösen a francia közvélemény kezdett figyelni a magyar irodalom megnyilvánulásaira. Az ilyen irányú érdeklődés jeleként értékeli Van Tieghem munkáját, megemlítve a szerző 1937-ben kiadott repertóriumát az európai irodalmak eseményeinek szinoptikus áttekintésével.<sup>50</sup>

Zolnai hangsúlyozza, Amerika Van Tieghem könyvében jelenik meg először egyenrangú félként európai irodalomtörténeti munkában.<sup>51</sup> A magyar irodalmat körülbelül a lengyel, a cseh és a horvát-szerb irodalommal egy szinten tárgyalja a szerző, ami Zolnai véleménye szerint kissé „félreszínezi” az európaiság képét: a cseheknek nem volt Petőfijük, a szerbeknek nem volt Madáchuk; a lengyel élet nem lett irodalmi téma, mint a magyar Alföld; a románok nemzeti történelme nem inspirálta úgy a nyugati irodalmat, mint Zrínyi, Rákóczi és Kossuth. Számba véve a kötetben említett magyar írókat, Zolnai megállapítja, ilyen gazdag sorozat külföldi munkában még nem szerepelt, noha természetesen vannak hiányok is. Egyetértően nyugtázza a kijelentést, mely szerint Ady az utolsó félszázad egyik legnagyobb költője, megjegyezve, „amit talán idehaza még nem mertek volna kimondani Ady európai jelentőségével kapcsolatban”.<sup>52</sup> Sorra veszi a 20. századi magyar szerzők értékeléseit, melyekben csak elvétve talál helyesbítőnivalót. Megállapítja, a régebbi irodalom vonatkozásában könnyebb volt az összeállító helyzete a már kialakult nézetek és a rendelkezésre álló kézikönyvek miatt. Miután méltatja Arany és Petőfi jellemzését, utal arra, hogy a többi magyar szerző

49 ZOLNAI Béla, „Van Tieghem világirodalom-története”, *Széphalom* 13 (1943): 73–75.

50 *Répertoire chronologique des littératures modernes, publ. par la Commission internationale d'histoire littéraire moderne, sous la dir. de Paul VAN TIEGHEM* (Paris: Droz, 1937).

51 Paul VAN TIEGHEM, *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique, de la Renaissance à nos jours* (Paris: Colin, 1941).

52 ZOLNAI, „Van Tieghem...”, 74.



említése nem lép túl a jól informált lexikon keretein. Bár az összeállításban nincsenek nagyvonalú áttekintések és jellemrajzok, Zolnai szerint így is „hálásak lehetünk Van Tieghem könyvének”, különös tekintettel a „magyar szellemiség mai külföldi pozíciójára”.<sup>53</sup> A bírálat jelzi, Zolnai a második világháború éveiben is éberrel figyelte a magyar irodalom kortárs nemzetközi megítélését, és tisztában volt annak nyelvi, szakmai és más korlátaival.

A *világirodalom története* (1944) első részének bevezetőjeként megjelent, *Világirodalom és nemzeti irodalom* című, közel ötven lapos tanulmány Zolnai legterjedelmesebb elvi-módszertani írása a témában. A könyvet rendkívül rossz minőségű, háborús papírra nyomtatták, a fennmaradt példányok mára lapokra estek szét, a megsárgult lapok egy része széttöredezett, a szöveg nehezen olvasható, helyenként csonka. E körülmények is közrejátszhattak abban, hogy a tanulmány néhány kivételtől eltekintve elkerülte a kutatás figyelmét.<sup>54</sup> A kötetet Zolnai tanulmányának 49. jegyzete szerint „a művelt nagyközönségnek” szánták, emellett „tudományos bevezető is akar lenni”.<sup>55</sup> A három részt az ókori kelet irodalmának, a görög és a római irodalom elismert szakemberei írták, a részek végén tájékoztató bibliográfia található. Zolnai írása az egyetlen a kötetben, amelyhez – bár stílusa alapvetően esszéisztikus – lábjegyzetek kapcsolódnak.

A tanulmány összesen tíz római számmal jelölt és külön címmel ellátott részre tagolódik. A címekeket három-öt, gondolatjellel tagolt, címszószerű szókapcsolat vagy szó együttese alkotja. Zolnai itt összefoglalja mindazt, amit a világirodalomról, világirodalom és nemzeti irodalom kapcsolatáról, a magyar irodalom európai helyzetéről, az irodalmi többnyelvűségről, egyetemes és összehasonlító irodalomtörténetéről, nemzetkép és irodalomkutatás viszonyáról, a világirodalom „fejlődéséről” gondolt. A megközelítés alapvetően problémaközpontú; a szerző nem elfedni igyekszik, hanem megmutatja a nehézségeket. A dolgozat jelentőségét növeli, hogy az utóbbi két évtized komparatistikai vitáinak egyik kulcsfogalma a „világirodalom” volt.<sup>56</sup> Az utolsó részben Zolnai külön kitér Babits és Szerb Antal európai, illetőleg világirodalom történeteire.

Az I. rész elején Zolnai utal arra, hogy a „világirodalom” terminust Goethének „tulajdonítják”, nem tudhatván, hogy a szóösszetétel 1810 körül Christoph Martin Wieland egyik kéziratában jelent meg először, a tanultság, olvasottság és pallérozottság (*politesse*) jelölésére.<sup>57</sup> A világirodalom létét egyidősnek tétele-

53 Uo., 75.

54 A kivételekhez lásd: FRIED, „A magyar komparatistika...”, 120, 14. jegyzet; MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet: Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*, *Mythologica* (Budapest: Napvilág, 2001), 211, 16. jegyzet. Az 1944-ben kiadott kötetéről megjelent recenzióról nincs tudomásom.

55 ZOLNAI, „Világirodalom...”, 46, 49. jegyzet.

56 Lásd például: David DAMROSCH, *What is World Literature?* (New Jersey: Princeton University Press, 2003); HITES Sándor, „A világirodalom kortárs elméleteiből”, *Literatura* 47 (2021): 268–270.

57 Hans-J. WEITZ, „Weltliteratur’ zuerst bei Wieland [1987]”, in Hans-J. WEITZ, *Der einzelne Fall: Funde und Erkundungen zu Goethe*, 349–352 (Weimar: Böhlau, 1998).

zi az irodalommal, a nemzetek érintkezésével, „a nemzeteknél nagyobb közös-ségek megérzésével”. Európa a 18. században „már egy nagy irodalmi köztársaság”, a „nemzetek világirodalmi összetartozásának tudata” azonban csak a 19. században ért meg a definícióra.<sup>58</sup> A II. rész azzal a megjegyzéssel indul, hogy a nemzeti irodalmak világirodalomhoz tartozásának tudata szorosan összefügg a nemzeti fejlődéssel. A nemzeti irodalmak és a világirodalom viszonya sokrétű, összetett; maguk a nemzeti irodalmak is kisebb, egymástól eltérő regionális egységekből tevődnek össze. A regionális szempont ösztönző hatását és termékenységét Zolnai német és magyar példákkal igazolja. Hangsúlyozza, a vallási, faji és kulturális különbségek, a földrajzi, néprajzi és politikai adottságok az irodalomtudományban sem mellőzhetőek.

A világirodalom megjelölésre – fejtegeti a III. rész elején – „egyelőre csak az a szellemi tartalom tarthat igényt, ami Európa lelkében tükröződik”.<sup>59</sup> Ázsia „külön világ”, ahol más az irodalom értelme, a szórványos kölcsönhatások inspiratív szerepe azonban megkérdőjelezhetetlen. Ezzel szemben az amerikai földrész irodalma az európai kultúra függvénye; az állítás igazolására Van Tieghem 1941-ben megjelent, Zolnai által is recenzeált világirodalom-történetére hivatkozik. Ausztrália az irodalom szempontjából „szintén Európához tartozik”, Afrika pedig „úgyszólván gyarmata Európának”. A francia nevelésű szenegáli író, René Maran *Batouala* című, 1921-ben Goncourt-díjat kapott regényét „előzmény és folytatás nélküli kuriózumnak” nevezi.<sup>60</sup> Zolnai világirodalom-fogalma tehát – ugyanúgy, mint például Babitsé – alapvetően Európa-központú, amely a 21. század elejének távlatából szűkösen látszhat, de a maga korában a felfogás, hogy az irodalom nemzetközi jelenség, inkább kivételesnek számított.<sup>61</sup>

A IV. rész elején exponálja Zolnai az irodalmi centrumok és perifériák elméletét, és megismétli az 1923-as tanulmányban fölvetett gondolatot a nemzeti irodalmak eltérő fejlődési üteméről. Állítását az európai irodalmak eseményeit szinkron módon áttekintő, Van Tieghem vezetésével készült, korábban ugyancsak említett repertóriumából vett példákkal igazolja. A vezető centrumok és a perifériák – ideértve a magyar irodalmat – önmagukban és egymáshoz fűződő viszonyukat tekintve egyaránt folyamatosan változnak.

Az irodalom „társadalmi produktum is”, jelenti ki Zolnai az V. rész elején. Az eleve a „világ” számára dolgozó szerzőt fenyegeti a veszély, hogy nem az irodalomnak fog dolgozni. „Az írónak vállalnia kell, hogy egy szűkebb vallási, társadalmi, nemzeti, politikai közösség számára alkot és talán sohasem lesz egyete-

58 ZOLNAI, „Világirodalom...”, 5–8.

59 Uo., 12.

60 Uo., 15.

61 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Esszéírás és irodalomtörténet”, in *A magyar irodalom története III: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, munkatársak JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, 245–262 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 251.

messé”.<sup>62</sup> A világ irodalma tele van félreismert, ismeretlenül maradt vagy nehezen befogadott remekművekkel; ennek igazolására Katona *Bánk bánja* és Arany János költészete mellett angol és francia példákat idéz. Az idegen nyelven írt művek befogadásának fő feltétele a behatolás „az idegen nyelv és stílus belső lényegébe”.<sup>63</sup> A magyar irodalmat sokkal mélyebben érintette az Európához fűződő viszony, mint a számban és politikában nagy nemzetek irodalmát. Hangsúlyozza, Magyarország autonóm, de Európával mindig összeköttetést tartó világ, és a magyar irodalomnak is megvannak a maga lefordíthatatlan remekművei. A „magyar lélek”, „magyar szellemiség” sajátosságait és a „misztikus magyarság” mibenlétét fejtegető következő néhány bekezdés mutatja, Zolnai sem tudta kivonni magát a kor szellemtörténeti retorikája alól. A rész végén kijelenti, a magyar irodalom nem „luxus-termék”, „esztétikai játék” vagy „elvont érzelmek analízise”, hanem „a nemzet élet-halál-kérdéseinek hordozója, a nemzet lelkiismeretének sokszor egyetlen megnyilatkozása”.<sup>64</sup> E megjegyzésekkel Zolnai figyelemreméltó kísérletet tett arra, hogy a magyar irodalmat nemzetközi folyamatok részeként mutassa be.

A VI. rész elején felteszi a kérdést: a nemzeti irodalmak anyagából mi tartozik a világirodalomba? A választ nehezíti, hogy gyakran az is kérdéses, mi tartozik egy nemzeti irodalom kereteibe.<sup>65</sup> A különféle felfogásokat és szempontokat mutatják például a historia litteraria keretében végzett anyaggyűjtések, a biográfiai lexikonok és bibliográfiák. Az irodalmakat, különösen a több államban élő egynyelvű népeket és a többnyelvű országokét, nem lehet változó politikai határok közé szorítani. A szóbeliségben élő irodalom, az írásba foglalt irodalommal kölcsönhatásban álló népköltészet sem ismer nyelvi vagy országhatárokat. Önmagában sem a nyelv, sem a politikai határ nem lehet elválasztó tényező. A négy különböző nyelvű svájci irodalom valamiképpen összetartozik; a magyarországi latin és német irodalom egyszerre része az egyetemes latin, illetve a német irodalomnak és a magyarországinak.

A VII. részben tárgyalja Zolnai az egyetemes és az összehasonlító irodalomtörténet kérdéseit. Előljáróban megállapítja, a többnyelvű területeken folyik a legélénkebb szellemi csereforgalom; ezek – köztük Svájc, Belgium, Erdély és az észak-európai régió – az európai egységesülés közvetítői. Bevallja, nincs olyan fórum, amely eldönthetné, mi tartozik a világirodalomba. Bírálja a Henrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes irodalomtörténet* szerkezetét, mivel lemondott a „fejlődés és haladás egységes tárgyalásáról”.<sup>66</sup> Megismétli és példákkal igazolja az 1923-as tanulmány megállapítását, mely szerint az irodalomtörténet-írás a 19. szá-

62 ZOLNAI, „Világirodalom...”, 18.

63 Uo., 21.

64 Uo., 23.

65 Uo., 23–27.

66 Uo., 28.

zad eleje óta „összehasonlító”, azaz tudatában van az európai és a vele kapcsolatban álló irodalmak összefüggésének. Ezt tanúsítják a nemzetközi témákra és motívumokra vonatkozó kutatások, melyeknek megvannak a maguk korlátai és negatív példái, és ezt jelzik a különféle műformák egymásra hatását érintő vizsgálatok. A legnehezebben meghatározható Zolnai szerint a „szellem” hatása; szignifikáns, hogy itt nem a „Geist”, hanem a „Gehalt” kifejezést adja meg a fogalom német megfelelőjeként,<sup>67</sup> melynek elsődleges jelentése „gondolati, eszmei tartalom”. A nemzeti irodalmakban mindenütt kimutatható a világirodalom jelenléte; példaként Karl Viëtor 1936-ban megjelent német irodalomtörténetének névmutatójában található „idegen” írók névsorát idézi.<sup>68</sup>

A VIII. részben, mely a tanulmány leghosszabb fejezete, Zolnai elérkezik a világirodalom-fogalom definíciójához. Azt a „tudatot” nevezi világirodalomnak, „amely az egymásra ható nemzeti irodalmakat egységbe foglalja”.<sup>69</sup> Hozzáfűzi, az ide tartozó művek száma éppoly viszonylagos, mint a nemzeti irodalmak jelenségeinek számbavétele. Ennek fő okai a koronként változó esztétikai értékelés, a történeti rekonstrukció különféle szempontjai, a világnézeti, politikai és más megfontolások. Nincs abszolút értékmérő; a világirodalom története szükségképpen relatív és szubjektív. Zolnai elfogadja a tételt, mely szerint „van egy nemzetek fölött álló szellemi közösségtudat”, amely rávilágít az egyes nemzetek irodalmára.<sup>70</sup> Az így felfogott világirodalom ugyanúgy létezik, mint a nemzeti történelmek fölött létező világtörténelem (*Weltgeschichte, histoire universelle*). Zolnai megismétli az 1923-as tanulmány utalását arra a vitára, amely az európai irodalom létéről bontakozott ki Paul Bourget kijelentése nyomán, miközben hivatkozik az összehasonlító kutatások nemzetközi folyóirataira és a fordítás-irodalom virágzására. A jelenhez közeledve egyre nehezebben elkülöníthető a nemzeti irodalmak fejlődése – állítja –, ami azonban nem jelenti az eredeti írói egyéniségek számának csökkenését. A nyelvek, a témák és a művészi megformálás terén nem lehetséges a világ teljes egységesülése.

A világirodalomnak lényeges alkotó eleme a gondolat, a világnézet, az eszmék folyamatos mozgása, továbbá a kölcsönhatás a filozófiai és vallási törekvésekkel. Esztétikum és filozofikum elválaszthatatlanok, viszonyuk koronként változik. Minden kornak állandó mozzanata az esztétikai állásfoglalás a közös múlttal, az antikvitással szemben. Két, a témával kapcsolatos korábbi dolgozatra hivatkozva állítja,<sup>71</sup> a világirodalmi tudatnak „lényeges tartalmát adja en-

67 Uo., 32.

68 KARL VIËTOR, *Deutsches Dichten und Denken von der Aufklärung bis zum Realismus (Deutsche Literaturgeschichte von 1700 bis 1890)* (Berlin: De Gruyter, 1936).

69 ZOLNAI, „Világirodalom...”, 33.

70 Uo., 34.

71 ZOLNAI Béla, „Az ókor-szemlélet változásai”, *Szellem és Élet* 2 (1938): 1–7; Béla ZOLNAI, [c. n.], in Viggo BRØNDAL, Karel ČAPEK, Alfons DOPSCH et al., *Vers un nouvel humanisme*, Entretiens 6 (Paris: Société des nations, Institut international de coopération intellectuelle, 1937), 55–60. Zolnai

nek a múltnak a továbbélése még a tagadás korszakaiban is”.<sup>72</sup> Az ókorszemlélet változásai a reneszánsztól kezdve napjainkig mutatják „a modern világ szellemi metamorfózisait”. A világirodalmi tudat egyik fő sajátossága, hogy fejlődésével együtt a múlt is folyamatosan átalakul.

Az utóbbi gondolat már átvezet a IX. részhez, melynek fő tézise a világirodalom „fejlődése”. Ezt a tételt igazolja Zolnai szerint a korábban ismeretlen irányok és műfajok keletkezése, a népköltészet és a „felsőbb irodalmiság” kölcsönhatása, az új témák megjelenése, a nyelvi gazdagodás és a kifejezőeszközök differenciálódása. A világirodalom további „beláthatatlan fejlődés előtt áll”.<sup>73</sup> Ezt tanúsítják a közelmúlt találmányai, a film, a rádió és a hangosfilm, melyek szorosan összefüggnek az irodalommal, és új lehetőségeket biztosítanak számára, köztük „a világirodalmi csereforgalom megkönnyítését”.<sup>74</sup> Itt és a továbbiakban Zolnai a „szellemi fejlődés” gondolatára épít, amely Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című, Zolnai által korábban ismertetett és itt is hivatkozott könyvének az egyik terminusa. A világirodalmi folyamat szükségszerű velejárói a szelekció, az „elavult irodalmiságok” háttérbe szorítása, a fokozódó intellektualizálódás és – utalással az 1939-es lyoni kongresszus programjára – a kritika szerepének megnövekedése, irodalmi műfajjá válása.

Az utolsó rész témája a szélesebb olvasóközönségnek szánt irodalomtörténeti kézikönyv műfaja. Azzal, ahogy Zolnai felsorolja a „korunk egyik legkedveltebb »szépirodalmi« műfajának” nevezett, ilyen típusú munkák lehetséges olvasóit, fenntartásait is kifejti. Benedek Marcell annak idején Zolnai által is recenzeált világirodalom-történetét (1921) épp csak megemlíti, és megnevezi fő forrásait: Paul Wiegler világirodalom-történetét (1914), továbbá Király György és Turóczi Trostler József magyar, illetőleg német irodalomtörténeti munkáit. Valamivel több figyelmet fordít Babits európai irodalomtörténetére: lírai vallomásnak nevezi „tudós prózában drámaiiasítva”. Szerinte Babits „[m]int egy új Vergilius, végigvezeti az olvasót a Parnasszus hegyén [...], mintha maga is regényt írna és az egész világ valódi és képzelt alakjait bele kellene komponálnia a regénybe”. Felsorol néhány jellemző fejezetcímet, majd hozzáfűzi, „[m]intha egy kalandregény izgató fejezet-címeit olvasnók”.<sup>75</sup> A rövid bemutatásban nem nehéz észrevenni a szakember finom ironiáját és egyet nem értését a minőségi szempont kiárólagossá emelésével. Zolnai nem regisztrálja a munka tudományos értékét,

írása a kötet „I. Les Problèmes” című részében található, amelyben egyik írásnak sincs címe. A kötet szerzői között van például Johan Huizinga, Georges Duhamel, Thomas Mann, Jean Piaget, Paul Valéry és Szent-Györgyi Albert. Az utóbbi tétel bibliográfiai adatait Benkő László jegyzéke nem tartalmazza. BENKŐ, *Zolnai Béla...*, 78–88.

72 ZOLNAI, „Világirodalom...”, 37.

73 Uo., 41.

74 Uo., 43.

75 Uo., 46.

és mintha megfeledkezett volna Babits könyvének elévülhetetlen érdemeiről, az irodalom ügyének tett szolgálatairól.

Szerb Antal világirodalom-történetét Babits méltó követőjének nevezi, amely „[k]evésbé szubjektív és adatokkal jobban terhelt”.<sup>76</sup> A mű elméleti bevezetőjének állításai közül vitába száll a kijelentéssel, mely szerint a világirodalom nem is olyan nagy; az igazi világirodalom elfér egy jól megválogatott magánkönyvtárban. Hivatkozik a minden esztétikai értékelés és történeti rekonstrukció viszonylagos jellegéről korábban mondottakra, majd hozzáfűzi: a tudományos teljességre törekvés és a történeti értékek megmentésének szempontjairól nem szabad lemondani. Nem fogadja el Szerb világirodalom-meghatározását sem, melynek alapja „a nemzetek fölötti jelentőségű írók” által írt, „értékük vagy hatásuk révén [...] minden művelt nemzethez” eljutott művek összessége. „A remekművek Pantheonja sívár és egyoldalú képet mutatna az emberiség szellemi metamorfózisairól”, állítja Zolnai. Az elvi merevség helyett kompromisszumot kell keresni „a világjelentőség és a korok, nemzetek jellemzése, valamint az elszigetelt jelenségek figyelembevétele között”.<sup>77</sup>

Elfogadja a tételt, mely szerint a „világirodalmi tudatba” a nagy nyelvek irodalma kerül elsősorban, a kisebb nyelvekéből pedig az a kevés, amit a nagy nyelvekre lefordítottak. A tanulmány III. részének értelmében egyetért azzal, hogy az új keleti népek irodalma alig van befolyással a nyugati kultúrkör szellemiségére. Nem vitatkozik a megállapítással, hogy a magyar irodalom sokkal többet ér, mint amekkora helyet betölt a világirodalomban. Ugyanakkor jelzi, a „világirodalmi tudat” maga is labilis fogalom, és a világirodalom történetírójának „az is föladata, hogy rámutasson a valódi értékekre és a magyar közönséget elterelje a világponyvák olvasásától”. Végül határozottan vitatja a tételt, mely szerint a múlt században kialakult fejlődés-szemlélet megdőlt, és a mai fölfogás szerint „az emberiség nem előre halad, hanem körbe jár...”<sup>78</sup> Az emberiség haladásának tagadója Zolnai szerint megérdemelné „a büntetést, hogy eltiltsák a világirodalom történetének írásától”, mert az „maga is szellemi magatartás: az emberi szellemnek késői terméke, amelyet előző századok még nem ismertek”.<sup>79</sup>

Miután Szerb Antal elolvasta az írást, 1944. május 19-én levélben fordult Zolnaihoz. Kifejezi köszönetét, majd kifogásolja a „kissé erős” fogalmazást, és jelzi, tőle „igazán nem várna az ember ilyen diktatórikus ízű kijelentéseket, különösen nem egy öreg bajtárral szemben”. Nehezményezi, hogy Zolnai úgy csinál, „mintha a fejlődés-gondolat tagadása valami kamaszos merészség volna” részéről. „Holott a német szellemtudomány – folytatja Szerb – in toto már rég túl van azon, hogy egyáltalán vitatkozzék ezen a problémán, annyira kiküszöbölte a fejlődés tanát.

<sup>76</sup> Uo.

<sup>77</sup> Uo., 47–48.

<sup>78</sup> Uo., 48.

<sup>79</sup> Uo., 49.

[...] Scheler a 20-as évek elején azt írja, hogy ma már csak bolgár és délamerikai egyetemi tanárok hisznek a fejlődésben. (*Umwertung aller Werte*.) Úgy látszik, még magyar egyetemi tanárok is akadnak.<sup>80</sup> Közvetlenül a bevonulása előtt, június 4-én írt levelében Szerb Antal visszatért a témára, amikor így írt: „Holnap reggel bevonulok és inkább testi, mintsem szellemi munkával fogok foglalkozni, ami igen egészséges. De a fejlődés gondolatában mégsem tudok hinni. Gondolj rám sokat, és ha majd sor kerül rá, ápdold szeretettel tudományos emlékemet.”<sup>81</sup> Zolnai idézett polemikus fejtegetései nem feltétlenül tartoztak egy kézikönyv bevezetőjébe, nézeteit másutt, más formában is előadhatta volna. A két barát nézeteltérése a kérdésben föltehetően feloldatlan maradt.

Nem tudjuk, az 1944-es világirodalom-történet el nem készült folytatásában Zolnai milyen részeket és hogyan írt volna meg. Hagyatékából eddig nem került elő adat arra, hogy a későbbiekben foglalkozott volna egy világirodalom-történet megírásának gondolatával. Életében ilyen munka nem jelent meg magyarul, a *Világirodalmi Lexikon* a halálát követő évben indult meg, és további közel huszonöt év múlt el a következő népszerű világirodalom-történet megjelenéséig.<sup>82</sup>

Az 1944-es bevezető tanulmány után tizennégy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Zolnai – ha röviden is, egy könyvkritika keretében – ismét foglalkozzon a világirodalom egyik részkérdésével.<sup>83</sup> Erre három francia klasszikus, Baude-laire, Jammes és Apollinaire kétnyelvű kiadásai adtak alkalmat. A fordításokat Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós, Rónay György és Vas István készítették.

A cikk címe, *Literaturánk világirodalmi részlege* a műfordítás-irodalomra utal, amelyet Zolnai is a magyar irodalom integráns részének tekint. Kiindulópontja, hogy a magyar irodalom „óriási plusszal rendelkezik” más nemzeti irodalmakkal szemben, mivel „mintegy kétszáz év óta magáévá asszimilálta a világ legnagyobb költőit”. A világirodalom szegényebb marad azért, hogy nem teszi ugyanezt a magyar klasszikusokkal. Zolnai kiemeli a magyar költők beleélési képességét, amely „a világ minden melódiájára visszhangozni tud és szuverén módon szuggerálja át önmagát az újjáteremtett idegen műbe”.<sup>84</sup> Példák sorával igazolja, hogy az 1920-as évek első kezdeményezései után újabban divatba jöttek a kétnyelvű klasszikusok. A jelenség mögött „egy messze jövőbe mutató strukturális változást” állapít meg „világíró és világotlvasó viszonyában: fejlődést

80 MTA KIK Ms. 4127/246. Zolnai érvelésének ezt a részét és Szerb Antal levélbeli választát idézi és értelmezi: MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 211–213. A Szerb által hivatkozott mű: MAX SCHELER, *Vom Umsturz der Werte*, 2 Bde. (Leipzig: Der Neue Geist-Verlag, 1919).

81 POSZLER György, *Szerb Antal*, Irodalomtörténeti Könyvtár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 436–437. Idézi MISKOLCZY, *Szellem és nemzet...*, 213.

82 KRISTÓ NAGY István, *A világirodalom története, I–II* (Budapest: Trezor Kiadó Bt., 1993). Vö. GINTLI Tibor és SCHEIN Gábor, *Az irodalom rövid története: I. A kezdetektől a romantikáig, II. A realizmustól máig* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2003–2007).

83 ZOLNAI Béla, „Literaturánk világirodalmi részlege”, *Nagyvilág* 3 (1958): 1718–1723.

84 Uo., 1719.

a különböző nyelvű szövegek fokozottabb szintetizálódása felé”.<sup>85</sup> Az idézet jelzi, hogy a fejlődés fogalmán Zolnai – Thienemannhoz hasonlóan – valójában strukturális változást értett; ennek tisztázatlansága okozhatta a nézeteltérést Szerb Antallal.

Miután megismétli az 1944-es tanulmány tézisét a nagyközönségnek szánt világirodalom-történetek szépirodalmi olvasmánnyá válásáról, kifejti, a jövő olvasói idegen nyelvű remekműveket két nyelven fognak olvasni: eredetiben és anyanyelvi átköltésben, esetleg egy további nyelvű fordításban. A sikeres magyar műfordítói gyakorlat jellemzésére bevezeti és a három kötetből vett példákkal szemlélteti a „túlköltés” fogalmát. A lehetőségek skálája itt végtelen: a színek fokozásától és az új cselekmény bevitelétől kezdve a magyaros hangulattal történő gazdagításon és a főnevek igésítésén át az elvont utalások konkrét képpel történő helyettesítéséig és az érzelmi dúsitásig terjed. Baudelaire három „túlköltője” – Babits, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád – közül Zolnai Tóth Árpádnak ítéli az elsőbbséget. Radnóti Apollinaire-fordítása kapcsán kijelenti, „a magyar túlköltő-fordítók páratlanok a világirodalomban”,<sup>86</sup> ami némi elfogultságra utal. A tárgyalt műveken túlmutató következtetése azonban, mely szerint az igazi műfordítói hűség ismérve nem a szavakhoz való ragaszkodás, hanem a hűség az eredeti szelleméhez, ma is maradéktalanul érvényes.<sup>87</sup>

#### Néhány következtetés

Ha a kritikátörténet mérlegére tesszük Zolnai Béla itt bemutatott írásait, megállapíthatjuk, irodalomszemlélete és felfogása az irodalomtudományról több vonatkozásban előremutató, helyenként kifejezetten polemikus jellegű. Hosszú időn át, elvi szinten, nemzetközi színvonalon foglalkozott az általános és összehasonlító irodalomtudomány, a világirodalom, valamint a nemzeti irodalom és világirodalom viszonyának kérdéseivel. Pontosan ismerte a komparatistika korai újkori előtörténetét, és tisztában volt az öncélú pozitivistá adatgyűjtés, valamint az antik és a modern, illetőleg a különböző fejlettségű modern irodalmak közti összehasonlítások veszélyeivel. Az általa többször hivatkozott és személyesen ismert Paul Van Tieghem munkáit a tudománytörténet ma is számon tartja és magasra értékeli.<sup>88</sup> Van Tieghem az első volt azok között, akik a kétol-

<sup>85</sup> Uo.

<sup>86</sup> Uo., 1723.

<sup>87</sup> Lásd például: KAPPANYOS András, *Bajuszbögre, lefordítatlan: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* (Budapest: Balassi Kiadó, 2015). – A prózai művek fordításának alapfeltételeivel Zolnai egy további írásában foglalkozott. ZOLNAI Béla, „A műfordítás tündöklése és nyomorúsága”, *Nagyvilág* 6 (1961): 120–125.

<sup>88</sup> Így például: Hendrik BIRUS, „Komparatistik”, in *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Hg. Harald FRICKE, Bd. 2., 313–317 (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2000).



dalú összefüggések kutatása mellett hangsúlyozták a többoldalú irodalmi kapcsolatok összehasonlító vizsgálatának szükségességét meghatározott történeti és földrajzi keretek között. Zolnai 1923-as tanulmányát Henri Tronchon a francia komparatiztika vezető folyóiratában ismertette.<sup>89</sup>

Zolnai tisztában volt azzal, hogy a komparatiztika többet és mást jelent, mint az irodalmak, irodalmi korszakok, életművek, műfajok, művek és műcsoportok pusztá összehasonlítását. Kísérletet tett az irodalomtudomány, az összehasonlító irodalomtörténet és a világirodalom fogalmak elméleti alapjainak tisztázására. Tudta, hogy az irodalomtudomány nem független az adott kor irodalmi, eszmei, politikai és más törekvéseitől, és az irodalmat sem önmagában létező képződménynek tekintette. Megkérdőjelezte az irodalmi folyamat lineárisnak és evolucionistának tételezett menetét. Bár nem alkotott önálló elméletet, alaposan átgondolta az irodalom működésének módozatait, foglalkozott a létrehozás, terjesztés és befogadás problémáival, kitekintett az irodalmi fordítás kérdéseire. A fordításról vallott elképzelései a nyelvi különbségek pozitív értékelésével a nyelvtudományi tájékozódású fordítástudomány és az irodalomtudományi fordításelmélet felé mutatnak, miközben elővételezik a szövegközöttség gondolatát. Írásaiból kirajzolódnak a komparatiztika néhány, a korabeli Magyarországon újnak számító, azóta kiteljesedett kutatási területének körvonalai.<sup>90</sup>

Tárgyalta az irodalmi témák, motívumok és formák állandóságát és változását, elemezte a nemzetek fölötti irodalomtörténet-írás problémáit. Hangsúlyozta az irodalom szoros kapcsolatát az eszmetörténeti folyamatokkal, a filozófiával, a társadalmi, politikai változásokkal. Felhívta a figyelmet az irodalmi szövegek kultúrákat átívelő új befogadási formáira, a rádió és a film lehetőségeire. Bár elsősorban romanista volt, kritikusan értékelt és adaptálta a német irodalomtudomány, azon belül a nagyrészt francia ösztönzéseket követő német komparatiztika új eredményeit. Pontosan érzékelt és félreérthetetlenül jelezte a szellemtörténeti módszer korlátait. Szaktanulmányaiban és elméleti írásaiban a szellemtörténet jelentősen módosított, magyar viszonyokra alkalmazott, „átfunkcionált” és racionalizált, filológiai megalapozású változatát képviselte, évtizedekkel megelőzve az irodalomtudomány eszmetörténeti irányultságú vonulatát.

A világirodalom terminust nagy körültekintéssel a komparatiztika részterületeként és egyik kulcsfogalmaként határozta meg. Tisztában volt a szó köznyelvi használatának veszélyeivel és irodalomtudományi alkalmazásának problematikus jellegével. A fogalmat nem azonosította minden további nélkül a létező művek összességével, és jelezte, nincs fórum, amely dönthetne egy

89 Henri TRONCHON, „Une étude hongroise sur la littérature comparée”, *Revue de littérature comparée* 4 (1924): 134–136.

90 Vö. például: Z. VARGA Zoltán, „Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón”, *Helikon* 60 (2014): 503–516; BERKES Tamás, „Közép-európai komparatiztika egykor és most”, *Helikon* 64 (2019): 293–306.

nemzetek fölötti irodalmi kánon szempontjairól. Míg Goethe többször „világ-méretű irodalmi kommunikáció” értelemben használta a *Weltliteratur* kifejezést, francia kortársai „littérature occidentale ou européenne” jelentésre redukálták azt.<sup>91</sup> Részben erre vezethető vissza, hogy Babitshoz hasonlóan Zolnai is kizárta a fogalomból az európai és amerikai irodalmakon kívüli irodalmakat. A közel- és távol-keleti irodalmakat érintő komparatisztikai vizsgálatok még néhány évtizeddel ezelőtt is inkább kivételnek számítottak; a helyzet időközben végbement gyökeres megváltozását, a komparatisztika teljes nyitását a goethei értelemben vett világirodalom felé a 40-es évek közepének Magyarországon aligha lehetett előre látni. A nemzeti irodalom és a világirodalom fogalmával és viszonyával kapcsolatos fejtegetések ösztönözhetik a magyar irodalomtörténet-írás önszemléletének átgondolását.

Zolnai érdeme, hogy elsőként hívta fel a figyelmet a szépirodalmi olvasat lehetőségére Babits és Szerb Antal irodalomtörténeteivel kapcsolatban.<sup>92</sup> A komparatisztika második világháborút követő, az amerikai irodalomtudomány, az orosz formalizmus, a strukturalizmus és a dekonstrukció kezdeményezései, valamint a különféle legitimációs viták nyomán bekövetkezett újjászületését már nem követte nyomon, illetőleg nem érte meg. A világirodalom fogalmának felkarolását a marxista irodalomtudományban érthető módon nem reflektálta. A világirodalommal kapcsolatos új definíciós kísérletek irányába mutatnak észrevételei a kulturális különbségek kezdődő nivellálódásáról, a centrum és a periféria viszonyáról, valamint a fordítások révén bekövetkező aszimmetrikus recepcióról.

91 *Le Globe*, 1827. 11. 1.

92 Vö. Visy Beatrix, „Egy identitás önarcképei: Babits Mihály *Az európai irodalom történetének* »narratív« megközelítése és a mű egy lehetséges olvasata”, *Irodalomismeret* 22, 2. sz. (2011): 5–21.